

KİMLİĞİN OLUŞUMUNDA ÇEVRENİN İŞLEVI VE FARKLILAŞAN ÇEVREYE UYUM

* Serdar KAYPAKOĞLU

Kimlik duygusunun temel özellikleri şu şekilde belirtilmektedir: kimlik duygusu öncelikle, kendini diğer insanlardan ve şeylerden farklı, özgün olarak tanımlama ve dolayısıyla "kendi" olanı ve olmayanı ayırma yeteneğidir. Bu anlamda sosyal karşılaştırma ve ayırmacılık kimlik kavramının ayrılmaz bir parçasıdır. Bir diğer unsur yer, zaman ve olaylardan etkilenmeden, kendini algılama (perception de soi) biçiminin değişmemesidir. Hangi durumda olursam olayım, beni etkileyen olaylar ne olursa olsun, kendimi hep aynı kişi olarak hissederim¹. Üçüncü unsur insanın "kendi"ne, başkalarına verdiğinden ayrı, belirli bir değeri vardır. Bilinçsiz biçimde de olsa her insan belirli bir temel değer etrafında diğerleri ile ilişkilerini düzenler bu anlamda da "kendi" (soi) zorunlu olarak ben-merkezlidir (ego-centrique). Ayrıca kimlik kavramının ayrılmaz bir parçası olan farklılaşma, karşılaştırma

* Dr., M.Ü. İletişim Fakültesi.

¹ Edmond Marc LIPIANSKY, *Identité et Communication*, Paris 1992, PUF, s. 40.

ve ayırım kavramlarının bir başka doğal sonucu diğeri karşısında kendine değer atfetme arayışıdır². Fromm, insanların hayvanlarda olduğu gibi doğa tarafından çok gelişmiş içgüdülerle donatılmadığı; hayvanlardaki içgüdüsel yapının hayvanın karar vermesini gerektirmeyecek şekilde yaşama mücadelesini üzerine almış olduğunu buna karşın yaşama (soyunu sürdürebilme) mücadelesi açısından, kendini başkalarına karşı savunacak; yaşamı için, ihtiyaçları için savaşacak ilgi ve enerjiyi bulması açısından, insanın kendine, başkalarına olandan çok daha büyük bir önem yüklemesi gerektiğini (narsisizm) belirtmektedir³. Diğer yandan Fromm aşırı bireysel narsisizmin toplumsal yaşama büyük bir engel oluşturacağını, bunun çözümünün ise iki biçimde ortaya çıktığını ifade etmektedir: biyolojik olarak gerekli narsisizmin, toplumsal işbirliği ile uyumlu narsisizm derecesine indirgenmesi veya bireysel narsisizmin grup narsisizmine dönüştürülmesi ve bireyin yerine ulusun, dinin, ırkın vd. konarak, bunların narsistik duygunun nesnesi olması⁴. Bir başka deyişle ayırmacılık ve kendini farklılaştırma eğilimlerinin insanın doğasında olduğu ve bu eğilimlerin grup narsisizmi biçiminde toplumsal yaşama da yansiyebileceği / yansıdığı söylenebilir ancak bireysel narsisizmin grup narsisizmine dönüşme derecesinin toplumdaki sosyal ve ekonomik gelişmelerle doğrudan bir ilişki içinde olduğu da ifade edilmelidir. Kimlik

² a.g.e., s. 41.

³ Erich FROMM, *Sevgi ve Şiddetin Kaynağı*, çev. Selçuk BUDAK, Ankara 1992, Öteki Yayınevi, s. 70.

⁴ a.g.e., s. 71.

konusunda, sosyal kimlik, kişisel kimlik (identité personnelle) olarak bir sınıflandırma yapılmaktadır. Sosyal kimlik kişinin cinsiyet, yaş gibi bio-psikolojik kategorilere; etnik, bölgesel, ulusal vd. gibi sosyo-kültürel gruplara aidiyete; sosyal rol ve statülere ve politik, felsefi inanışlara bağlanmasına ilişkin olarak ortaya çıkar. Her kültürde, gruplar, sosyal roller ve ideolojiler, kişinin özdeşleşebileceği modeller olarak, olumlu olarak değerlendirilen prototipleri beraberlerinde getirirler. Sosyal kimlik sosyal modellere, değerlere, normlara uyum gösterme eğilimindedir, diğerinin beklenti ve yargılarını yansıtan kültürel kod ve betimlemelerle biçimlenmiştir. Kişisel kimlik ise dar anlamda kimlik duygusunu, yani zaman içinde kişinin kendini hep aynı kişi olarak algılaması olgusu olarak, geniş anlamda ise, kendini betimleme ve duygular sistemi olarak tanımlanabilir. [Kişisel kimlik yakın kimlik (identité intime) olarak da belirtilebilir bu anlamda da] kişisel kimlik hayaller, duygu ve heyecanlar ve güdülerle tanımlanabilir. Başkaları tarafından ulaşılamaz olması narsist duygular, arzular, sevgi ve baştan çıkarma arayışlarının bir uzantısıdır ve narsisik yaralanmalara, başarısızlık ve değersizlik duygularına ve aşağılık kompleksine daha duyarlıdır⁵. Diğer yandan hernekadar kişisel kimlik ile sosyal kimliğin kişiliğin ayrılmaz unsurlarını oluşturdukları söylenebilirse de bu yazıda sosyal kimlik olgusuna ağırlık vereceğiz.

İçinde bulunulan herhangi bir sosyal ortamda kişi daima, başkalarını; beklenti yapıları doğrultusunda ya da en azından kendini ilgilendirdiğini düşündüğü "diğeri"nin

⁵ Edmond Marc LIPIANSKY, *Identité et Communication*, s. 114; 121.

beklentilerine bağlı olarak, kimliğinin oluşması yönünde bir baskı altındadır⁶. Çevrenin hissedilen baskısının altında yatan nedenler arasında, grup içinde farklı düşünen farklı davranan kişinin gruptan dışlanma tehlikesi ile karşı karşıya kalabilmesi ifade edilmekte; özellikle de herkesin üzerinde anlaştığı bir grup kararı ile karşılaşıldığında, uyma yönünde büyük bir baskı söz konusu olduğu ve bu baskının derecesinin, kişinin kendi yeteneklerine olan güveni ve/veya grup içindeki kazanma beklentilerine bağlı olarak değiştiği belirtilmektedir⁷. Grup eğilimlerine uyma davranışının derecesi konusunda insanların ara statüde olanlarının (gruba doğru çekilen ancak kısmen kabul edilenleri) üst (gruba doğru geniş ölçüde çekilen ve kabul edilen) ya da alt statüde (gruba doğru geniş ölçüde ne çekilen ne kabul edilen) olanlardan daha fazla uyum gösterdikleri belirtilmektedir⁸. Bir başka ifade ile çevrenin / grubun baskısının bireysel narsisizmin sınırlarını çizen bir olgu olduğu ve bu sınırlamanın derecesinin kişilerin grup içindeki konumları ve gruptan beklentilerine bağlı olarak değişebileceği söylenebilir. Ancak uyma (conformité) konusunda üçlü bir sınıflandırma yapılmaktadır: içselleştirme sosyal etkiye yönelik en sürekli ve en etkili karşılıktır, burada süje bir etkinin nesnesi olduğunu anlayamadan davranış ve değerler sistemini

⁶ Carmel CAMILLERI, "La Culture et L'Identité Culturelle: Champ Notionnel et Devenir", *Choix de Cultures: Concepts et Enjeux Pratiques de l'Interculturel*, der. Carmel CAMILLERI ve Margalit COHEN-EMERIQUE, Paris 1989, L'Harmattan, s. 46.

⁷ Jonathan L. FREEDMAN, David O. SEARS, J. Merrill CARLSMITH, *Sosyal Psikoloji*, İstanbul 1989, Ara Yayıncılık, s. 369-378.

⁸ John Mc. LEVINE, Mark A. PAVELCHAK, "Conformité et Obéissance", trad. par Nelly STEPHANE, *Psychologie Sociale*, der. Serge MOSCOVICI, 3. B., Paris 1990, PUF, s. 36.

kendininki olarak kabul etmektedir. İçselleştirme, kabul edilen davranış ve değerler sistemini değiştirmeye karşı çok dayanıklı yapıyor; diğerinin davranış ve değerlerini özümleyerek, insanlar veya gruplar, sosyal ya da fizik gerçeğe daha yakın olduklarını sanıyorlar. Özdeşleşme sevilen ve kendisine benzemek istenilenlerin tutum ve davranışlarının kabul edilmesi (adopter) olgusunu içermektedir. Örneğin bir çocuğun piyanoyu, ondan ya da onun sağlayabileceği imkânlardan yararlanmak için değil, aileye yakın sevdiği bir arkadaşının, piyanoyu ustalıklı ve severek çaldığı için istemesi. Benimsenme (suivisme), değersiz olarak görülme, dışlanma, baskı gibi olumsuz durumlardan kaçınmak için kişi ya da grupların davranış ve değerler sistemini görünüşte kabul etmeleridir⁹. Bu anlamda özdeşleşme yolu ile uymada birey kendisini bir başkası ile özdeşleştirebilir ya da baskı veya dışlanma endişesi azaldığı /ortadan kalktığı durumlarda uyma davranışı ortadan kalkabilir dolayısıyla sadece içselleştirmenin yani tutum, değer ve normların özümsemesi söz konusu olduğunda gerçek anlamda bir uymadan bahsedilebileceği söylenebilir.

Teresa Carreterio kimliğin oluşumunda grupların önemli rolleri olduğu, özellikle dışlanmış gruplarda bu olgunun çok belirginleştiği ve aynı anda birçok grubun üyesi olan her insana, bu gruplar tarafından süje farkında olmadan değer ve normların aktarıldığını dolayısıyla da grupların, kültürel kodun

⁹ H. C. KELMAN'dan aktaran Geneviève PAICHELER, Serge MOSCOVICI, "Suivisme et Conversion", *Psychologie Sociale*, s. 141.

oluşmasında payları olduğu belirtmektedir¹⁰. Diğer yandan çeşitli araştırmaların, aşağı statüdeki grupların, kendi statüleri aşağı görmelerinden dolayı mevcut ilişkileri değiştirmek amacıyla diğer gruplara yönelik daha ayırıcı davrandıkları ifade edilmektedir¹¹. Diğer bir deyişle toplum içinde dışlanmış grupların ya da daha genişleterek uluslararası arenada dışlanmış toplumların veya kendilerini dışlanmış olarak algılayan toplumların daha ayırıcı davrandıkları/davranacakları ifade edilebilir.

Carmel Camilleri kişinin, çevrenin değer ve düşüncelerini içselleştirmeye itileceğini, bunun derecesinin ve biçimlerinin ise içinde bulunulan sosyal ortama bağlı olarak değişeceğini ve bu yapılar arasında kültürel sistemin ayrıcalıklı bir yeri olduğunu ve kimlik dayatmalarının belirgin olduğunu ifade ederek¹², kişi hergün birçok durumla karşılaşmakta ve eğer karşılaşılan bu durumlar özgün ve yeni olsalar, bunlara doğru tepki vermek için, sürekli olarak çaba sarfedilmesi gerekecektir ancak kültürel sistem kişileri, belirli bir ortamda karşılaşılacak olayların büyük çoğunluğuna ilişkin tipik durumlara hazırlamakta dolayısıyla olaylara tepki verirken yoğun bir çabaya gerek duyulmamaktadır, kişi, kültürel kodu sayesinde tipik durumlara karşı tipik anlamlandırmalarla teçhiz edildiğinden, hazırlıklıdır ve özel durumlar söz konusu

¹⁰ Teresa Cristina CARRETEIRO, *Exclusion Sociale et Construction de l'Identité*, Paris 1993, L'Harmattan, s. 35.

¹¹ Willem DOISE, "Les Relations entre Groupes", *Psychologie Sociale*, s. 267.

¹² Carmel CAMILLERI, "La Culture et l'Identité Culturelle: Champ Notionnel et Devenir", *Chocs de Cultures: Concepts et Enjeux Pratiques de l'Interculturel*, der. Carmel CAMILLERI ve Margalit COHEN-EMERIQUE, Paris 1989, L'Harmattan, s. 46.

olduğunda sadece ikincil düzeltmeler yapacaktır dolayısıyla bu kodlanmış sınıflandırmalarla kişi, sosyal dinamizme karşı önceden hazırlanmış durumdadır, kültürel sistemi başlangıçtaki kendi modeli içinde uyumlu olduğu ölçüde, kişi bir durumdan diğerine sürprizsiz geçiş yapar demektir¹³. Bir başka deyişle bireyin üyesi olduğu grup/grupların kendi değer ve normlarını bireye aktarması doğaldır/kaçınılmazdır ancak bireyin sahip olduğundan farklı bir değer ve normlar sistemini içselleştirmesi konusunda ciddi sorunlar ortaya çıkmaktadır. buna örnek olarak Türkiye'deki kırsal alanlardan doğrudan Almanya'daki metropollere yerleşerek çalışan iki milyonu aşkın Türk vatandaşının, yaklaşık 35 yıldan bu yana bu ülkede yaşamalarına karşın, içinde yaşadıkları topluma entegre olmaları konusundaki sorunları¹⁴ gösterilebilir. Nazih Ayubi Mısır'da kentlere yeni göç edenlerin bakış açılarını şu şekilde ifade etmektedir: Kente yeni göçler, genellikle aileyi, kırsal köy veya geleneksel kasabadaki avlu ile çevrilmiş rahat, geniş aile hayatından, apartmanların veya büyük binalardaki odaların "dışa açık" ortamına uyum sağlamaya zorlar. Kızlar önünde sonunda okula giderler ve bu, yürümek ya da toplu taşıt araçlarını kullanmak zorunda oldukları anlamına gelir. Diğer yandan kadınlar ve/veya kız çocuklar çalışmak zorunda kalabilirler. Bu durumda ailenin ataerkil reisi, ailesinin geçimini gerektiği ölçüde sağlayamadığı ve kadınların başka erkekler için veya onlarla birlikte çalışmalarına izin vermek zorunda

¹³a.g.e., s. 46-48.

¹⁴ Çiğdem AKKAYA, Güray ÖZ, "Federal Almanya'daki Türklerde Sosyal-Kültürel Değişim ve Entegrasyon Sorunları", İktisat Dergisi, Aralık 1996, s. 72, 73.

kaldığı için itibar kaybına uğradığını hissedecektir. Bu kadınların işe giderken veya dönerken karşılaşabildikleri sözlü cinsel taciz veya kalabalık yerlerde vücutlarına dokunulması büyük bir olasılıkla onun erkeklik gururunu incitecektir¹⁵.

Magrep ülkeleri, bazı Orta Afrika ülkeleri ve Fransa'daki göçmen gruplar üzerinde yapılan gözlemlere dayanarak Güney ülkelerinde, kültürel çatışma durumunda toplumdaki başlıca tepki ve stratejiler, geleneksel kodların korunmasına güçlü bir biçimde bağlı olan ve yeni değerleri dikkate almayan, yeni çevreyi tamamen reddeden veya bu çevreden mümkün olduğu kadar kaçınan ontolojik yaklaşım ile çevreye uyumu herşeyin önüne koyan teorik olarak mutlak oportünistler olarak tanımlanabilecek ahlâk anlayışını içeren pragmatik yaklaşım olarak ikili bir sınıflandırma yapılmaktadır. Pragmatik yaklaşıma örnek olarak kişilerin ebeveynleri ile, yaşlı insanlarla ya da evde geleneksel sistemi referans almaları diğer yandan okulda, mesleki yaşamında yabancılarla modernist sistemin referans alınması. Bununla birlikte tutuculuk minimum bir pragmatizme rıza gösterebilmektedir: örneğin yararlı olabileceği düşüncesi ile kızların okula gitmesine izin verilmesi ancak evlenme zamanı geldiğinde buna son verilmesi¹⁶; kadınlara çalışmaları için izin verilmesi fakat erkek meslektaşları ile ilişkileri, gittiği yerler ve iş saatlerinin kontrol

¹⁵Nazih AYUBİ, *Arap Dünyasında Din ve Siyaset*, çev. Yavuz ALOGAN, İstanbul 1992, Cep Yayınevi, s. 51.

¹⁶ Örneğin Türkiye'de (diğer Müslüman toplumlarda olduğu gibi) dinsel geleneklerin, kadınları şehvet ve üremekten başka bir işe yaramayan bir konuma getirdiği, kadının zevce ve çocuk anası olarak yaşaması ve toplumsal işlevlerden koparılmasını öngördüğü belirtilmektedir.(Salahattin ASIM aktaran Nilüfer GÖLE, *Modern Mahrem -Medeniyet ve Örtünme-*, 2.B., İstanbul, 1992, Metis Yayınları, s. 27.)

edilmesi. Bir üçüncü yaklaşım ise ontolojik ve pragmatik yaklaşımı eş zamanlı olarak ekleme eğilimi olarak belirtilmektedir. Bunlardan en çarpıcı olanı avantajların maksimizasyonu yaklaşımıdır: kişi iki karşıt değer ve yaklaşımlardan çeşitli alanlarda kendine en fazla yarar getiren birini ya da diğerini aynı anda ya da birbirini takip eden süreçlerde öne çıkarır. Örneğin eş ve aile reisi olan erkek, statüsünün sağladığı avantajları seçer ancak bu rolün geleneksel sorumluluklarından kaçınır. Buna bağlı geleneksel değerlerle modernist değerler arasında mantıksal bağlantılar kurulduğu gözlemlenmektedir: örneğin yabancı bir unsurun geleneklerde zaten bulunduğu söylenmesi ya da örneğin cinsiyetler arası eşitliğin kabul edildiği ancak mevcut durumda çeşitli nedenlerle bu durumun uygulanamayacağına ifade edilmesi gibi¹⁷.

Daryush Shayegan İslami toplumlar için bir genelleme yaparak bu toplumlarda modernliğin hiçbir zaman, olduğu haliyle, yani kendine özgü felsefesi kapsamı içinde nesnel olarak hesaba katılmadığı; hep geleneklerde ve yaşama ve düşünme tarzlarında yarattığı travmalı değişimlere bakılarak değerlendirildiği ve bundan dolayı ilişkilerin başından beri, modernliği karşı her yargının ahlaksal bir değerlendirmeye büründüğünü¹⁸ söylemektedir. Benzer biçimde Nilüfer Göle, Tanzimat döneminden itibaren Batı'nın üstünlüğünün Osmanlı bilincine yansımaya başlamasıyla, tüm siyasi akımlar (İslamcı,

¹⁷Carmel CAMILLERI, "La Culture et L'Identité Culturelle: Champ Notionnel et Devenir", *Choix de Cultures*, der. Carmel CAMILLERI, Margalit COHEN-EMERIQUE, Paris 1989, L'Harmattan, s. 62-69.

¹⁸Daryush SHAYEGAN, *Yaralı Bilinç-Geleneksel Toplumlar Kültürel Şizofreni*, çev. Haldun BAYRI, 2.B., İstanbul 1993, Metis Yayınları, s. 10.

Batıcı, Türkçü akımlarda olduğu gibi) Batı boy aynasında düşüncelerini ölçüp biçtiklerini ancak Batı dünyasının, kendi gerçekliğinden ziyade Doğu'nun ürettiği bir betimleme olduğunu¹⁹ ifade ediyor.

Sonuç olarak hızlı bir modernleşme sürecindeki birçok İslâm ülkesinde hızlı kentleşme sonucu kentlere yerleşen kırsal kesim insanların ya da geri kalmış ülkelerden Batı Avrupa'daki kentlere göç eden insanların, gittikleri yerlerdeki farklı değer ve normlara uyum sağlamada ciddi sorunlar yaşadıkları, farklı mekanizmalar oluşturdukları ve bu değerleri, normları çoğu zaman içselleştiremedikleri söylenebilir. Diğer yandan farklı toplumsal kültürler açısından bakıldığında ise, geri kalmış ya da modernleşme sürecini tamamlamada başarısız kalmış İslam ülkelerinde Batı kültürünün hiçbir zaman nesnel olarak değerlendirilemediği (aynı yaklaşımın Batı toplumları içinde birçok açıdan geçerli olduğunu unutmadan), bu anlamda da bireylerin farklı kültürler karşısındaki uyum sorunlarından kaçınılamayacağı ancak sorunun, (bilinçli ya da bilinçsiz) farklılıkları giderici politikaların mı yoksa farklılıkları derinleştirici (dışlayıcı) politikaların mı uygulandığı noktada ortaya çıktığı ifade edilebilir.

¹⁹Nilüfer GÖLE, *Modern Mahrem*, 2.B., İstanbul 1992, Metis Yayınları, s. 40.